

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

ПЄША Ірина Василівна

УДК 37.018.32

**СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВЛЕННЯ ДІТЕЙ
В ДИТЯЧИХ БУДИНКАХ СІМЕЙНОГО ТИПУ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2000

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Капська Алла Йосипівна,
Національний педагогічний університет імені
М.П.Драгоманова,
завідувачка кафедрою соціальної педагогіки

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Міщик Людмила Іванівна,
Запорізький державний університет,
декан соціально-гуманітарного факультету

кандидат педагогічних наук, старший науковий
співробітник,
Постовий Віталій Григорович,
Інститут проблем виховання АПН України,
завідуючий лабораторією сімейного виховання

Провідна установа: **Волинський державний університет імені Лесі
Українки,** кафедра соціальної педагогіки, Міністерство
освіти і науки України, м.Луцьк

Захист відбудеться “ 24 ” січня 2001 року о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9)

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9)

Автореферат розіслано “ 22 ” грудня 2000 року

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

Л.В.Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах економічної кризи, політичної і соціальної нестабільності, радикальної соціально-культурної трансформації нашого суспільства постає проблема щодо необхідності розробки нових форм утримання та виховання дітей, які перебувають у особливо складних і дискомфортних умовах. Це стосується, зокрема, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Міжнародний досвід державної опіки над дітьми свідчить про поступову відмову держав з гуманістичним спрямуванням соціальної політики від інтернатних форм утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і орієнтацію на створення та підтримку сімейних форм опіки. Вивчення проблем влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, довело, що сімейне виховання, безперечно, виступає пріоритетною формою в Україні. У той же час збільшується кількість дітей, над якими немає можливості встановити опіку або направити їх на усиновлення. Такі діти потрапляють до державних закладів: будинків дитини, дитячих будинків, шкіл-інтернатів. Вихованці інтернатних закладів відрізняються від дітей, які виховуються в сім'ях, станом здоров'я, розвитком інтелекту й особистості в цілому, що підтверджено спеціальними психологічними дослідженнями (І.В.Дубровіна, Т.М.Землянхіна, М.І.Лісіна, А.М.Прихожан, В.О.Толстих).

З метою гуманізації виховання дитини, позбавленої батьківської опіки, забезпечення індивідуального підходу до процесу формування її особистості в умовах сімейного піклування в Україні поширюється така форма сімейної опіки, як дитячі будинки сімейного типу.

Проблема соціального становлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, постала перед психолого-педагогічною наукою досить гостро. Не випадково на науково-практичних конференціях, “круглих столах” та семінарах, присвячених цій проблемі (Міжнародна конференція “Дитинство в Україні: права, гарантії, захист”, м.Київ, 2000 р., семінар-нарада батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу України, м.Київ, 1999 р.), у багатьох наукових статтях і працях (О.Г.Антонова-Турченко, Л.С.Волинець, Н.А.Іванова, Н.М.Комарова, Є.М.Рибінський) порушуються питання про вимоги щодо створення умов соціалізації дітей, позбавлених батьківського піклування, про шляхи і механізми допомоги тим людям, які беруть на себе відповідальність за створення дитячого будинку сімейного типу.

Окремі аспекти соціального становлення дітей, позбавлених батьківського піклування, розроблялися багатьма вченими. Так, особливості виховання таких дітей в умовах школи-інтернату вивчали Я.О.Гошовський, Л.С.Дробот, Б.С.Кобзар, В.С.Яковенко; на підставі аналізу психодіагностики і педагогічних досліджень визначалися особистісні якості дітей (М.П.Аралова, І.В.Дубровіна, А.М.Прихожан); розроблялися методи компенсуючого навчання (Т.Ф.Кумаріна, Є.М.Мастюкова); основи підготовленості сучасного випускника школи-інтернату до входження в новий соціум досліджували І.Д.Зверева, О.А.Кузьменко, М.Н.Іщенко; особливу увагу вчених привернула проблема визначення місця дітей і учнівської молоді в соціумі та аналіз основних його сфер, що знайшло відображення у працях В.Г.Бочарової, І.С.Кона, А.С.Макаренка, В.М.Оржеховської.

Зважаючи на актуальність проблеми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визнання урядом України доцільності функціонування дитячих будинків сімейного типу як сімейної форми опіки, необхідність розгляду комплексного підходу до соціального виховання дітей, визначено тему нашого дослідження **“Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу”**. Тема є складовою плану наукових досліджень кафедри соціальної педагогіки Національного педагогічного

університету імені М.П.Драгоманова та Центру дослідження дитинства Українського інституту соціальних досліджень і затверджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні АПН України (протокол № 7 від 26 вересня 2000 р.).

Об'єкт дослідження – соціальне становлення дітей, позбавлених батьківського піклування.

Предмет дослідження – соціальне становлення особистості дітей-сиріт у дитячому будинку сімейного типу.

Мета дослідження – визначити та науково обґрунтувати механізми впливу і педагогічні умови соціального становлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячих будинках сімейного типу; розробити науково-методичні рекомендації щодо підготовки потенційних батьків до соціальної ролі вихователів дітей, позбавлених батьківського піклування.

Гіпотеза дослідження: соціальне становлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, може здійснюватися успішно і педагогічно виправдано, якщо:

- сімейна опіка забезпечить оптимальні соціально-педагогічні умови розвитку дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків;
- батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу будуть готові педагогічно грамотно коригувати поведінку, компенсувати вади фізичного та психологічного розвитку, наслідки психологічних травм вихованців;
- з батьками-вихователями проводитиметься цілеспрямована робота по освоєнню нової ролі методами активного соціально-психологічного навчання.

Відповідно до мети і гіпотези були визначені такі **завдання дослідження:**

- виявити особливості розвитку в Україні сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- визначити педагогічні умови соціального забезпечення дитини сімейною опікою (усиновлення, опіка (піклування), дитячий будинок сімейного типу, прийомна сім'я);
- розглянути умови становлення особистості дитини у дитячому будинку сімейного типу;
- виявити і обґрунтувати механізми соціально-педагогічного впливу на процес соціального становлення дитини в умовах дитячого будинку сімейного типу;
- розробити і впровадити організаційно-педагогічне забезпечення підготовки батьків-вихователів.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є теорія виховання (Л.О.Аза, Б.П.Битинас, А.М.Бойко, Ю.А.Гапон, А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський); положення сучасної психології, педагогіки, соціології про сімейні форми виховання як один із головних чинників формування особистості (Н.І.Краплюк, В.Г.Постовий, С.Н.Токарева, В.А.Тур'ян); психолого-педагогічна концепція виховання особистості (І.Д.Бех, Л.М.Божович, В.К.Вілюнас, Л.С.Виготський); соціально-педагогічна концепція становлення особистості (В.Г.Бочарова, І.С.Кон, Л.І.Міщик, В.М.Оржеховська).

Для розв'язання завдань дослідження використано комплекс взаємопов'язаних між собою **методів:**

теоретичні – аналіз, порівняння, узагальнення даних дослідження на основі вивчення педагогічної, психологічної, соціологічної і навчально-методичної літератури;

емпіричні методи – вивчення та узагальнення педагогічного досвіду; бесіди, глибинні інтерв'ю, анкетування; гоніометричні методи, педагогічний експеримент; методи математичної статистики.

Базою дослідження стали функціонуючі в Україні дитячі будинки сімейного типу

(Автономна Республіка Крим, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Чернігівська, Черкаська, Харківська області). Дослідженням охоплено 68 дитячих будинків сімейного типу.

Наукова новизна дослідження:

- науково обгрунтовані доцільність та необхідність впровадження у практику сімейних форм опіки над дітьми-сиротами як оптимальної умови соціалізації особистості;
- висвітлено специфіку та об’єктивні соціально-педагогічні особливості форм сімейної опіки: дитячого будинку сімейного типу, прийомної сім’ї;
- визначено основні умови становлення особистості дитини, позбавленої батьківського піклування (формування об’єктивної самооцінки; усунення негативного сприйняття оточуючого середовища; формування самостійності у прийнятті рішень; створення позитивних стереотипів поведінки);
- розкрито механізми соціально-педагогічного впливу, які сприяють становленню особистості в умовах дитячого будинку сімейного типу (емоційний контакт між прийомною дитиною і батьками-вихователями, активна участь батьків у житті дитини, соціальний приклад батьків-вихователів, спілкування дітей між собою в умовах багатодітної родини, формування стосунків, що ґрунтуються на почутті єдності родини, етапність входження нового вихованця у сім’ю);
- науково обгрунтовано організаційно-педагогічні умови підготовки потенційних батьків-вихователів при створенні дитячих будинків сімейного типу (концепція підготовки кандидатів на створення дитячого будинку сімейного типу, тренінг для потенційних батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу, методика організації навчання батьків-вихователів, залучення соціальних працівників до підготовки кандидатів та соціального супроводу функціонуючих дитячих будинків сімейного типу).

Теоретичне значення роботи полягає у доповненні соціальної педагогіки:

- визначенням соціально-економічних чинників поширення соціального сирітства в Україні, психологічно-педагогічних особливостей розвитку дитини, позбавленої батьківського піклування;
- уточненням змісту понять “дитина-сирота”, “діти вулиці”, “сімейні форми опіки”, “соціальне сирітство”, “опіка як форма піклування”, “діти, позбавлені батьківського піклування”, “дитячі будинки сімейного типу”, “батьки-вихователі”, “усиновлення” тощо.

Практичне значення дослідження полягає у виявленні і конкретизації соціально-педагогічних особливостей виховання при наявності сімейних форм опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, як комплексного педагогічного впливу чинників на індивідуальність; розробці організаційно-методичних рекомендацій для підготовки потенційних батьків-вихователів; розробленні методики збору інформації про вихованців дитячих будинків сімейного типу, що дозволяє створити банк даних та оцінити ефективність виховного впливу сімейного оточення на становлення особистості дитини, позбавленої батьківського піклування.

Особистий внесок автора у розв’язанні проблеми: розроблення науково-методичних матеріалів на допомогу соціальним працівникам при проведенні тренінгів з підготовки потенційних батьків-вихователів та анкетного опитувальника для створення банку даних на дітей – вихованців дитячих будинків сімейного типу; підготовка аналітичної записки “Соціальні аспекти функціонування дитячих будинків сімейного типу” на замовлення Державного комітету України у справах сім’ї та молоді за матеріалами соціологічного опитування батьків-вихователів (1999 р.); участь у роботі по вдосконаленню Положення про дитячий будинок сімейного типу (2000 р.); розробка та впровадження

“Педагогічної пам’ятки батькам-вихователям”; підготовка монографії для читання теоретичного спецкурсу у навчальних закладах “Соціальне становлення дитини у прийомній сім’ї і соціальний супровід”.

Вірогідність та надійність одержаних результатів забезпечені використанням комплексу методів, адекватних предмету, меті й завданням дослідження; підтверджені даними, щодо доцільності сімейних форм опіки над дітьми як оптимальних умов різнобічного розвитку особистості.

Апробація та впровадження результатів дисертаційного дослідження здійснювалися автором під час дослідно-експериментальної роботи у дитячих будинках сімейного типу (68), проведення тренінгів для потенційних батьків-вихователів протягом 1998-1999 років. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на Конференції працівників інтернатних закладів України (1997 р., м.Моршин), Європейських конференціях прийомних батьків (1998 р., Угорщина, м.Н’єредьхаза, 2000 р., Ірландія, м.Корк), Міжнародній конференції “Сучасна сім’я в умовах трансформації суспільства” (1998 р., м.Київ), Міжнародній конференції “Дитинство в Україні: права, гарантії, захист” (2000 р., м.Київ), на звітних наукових конференціях викладачів та науковців Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (1997 – 1999 рр.), на семінарах-нарадах батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу України (1999 р., м.Київ), семінарах батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу Київської області (1999 – 2000 рр.); під час читання спецкурсу “Сімейні форми опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування” у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова.

Публікації. Результати дослідження автора по темі дисертації містяться у 18 публікаціях (п’ять із них одноосібні), у тому числі: 1 – наукова монографія (українською та англійською мовами), 4 – самостійні статті, 4 – наукових доповіді, колективних наукових монографіях, методичних рекомендаціях. Загальний обсяг наукових публікацій на тему дисертаційного дослідження становить 17,8 ум. друк. арк., особисто авторських – 4,9 ум. друк.арк.

Структуру дисертації, основний текст якої викладено на 178 сторінках комп’ютерного набору, утворюють вступ, два розділи з висновками по кожному із них, загальні висновки, список використаної літератури із 195 найменувань та 4 додатки. Робота містить 7 малюнків на 3-х сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовуються вибір теми, її актуальність і доцільність, визначаються об’єкт, предмет, мета дослідження, формулюються гіпотеза, основні методологічні засади, методи і завдання дослідження, розкриваються його наукова новизна, теоретична і практична значущість, наводиться інформація про апробацію та впровадження результатів, дані про структуру дисертації.

У першому розділі – **“Наукові засади розвитку системи соціального виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”** – на основі аналізу соціально-економічних чинників поширення соціального сирітства визначено особливості розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розкрито структуру і особливості функціонування державної системи виховання дітей-сиріт, особливу увагу приділено сімейним формам опіки.

В Україні в останні роки спостерігається поширення такого явища, як **соціальне сирітство** – соціальне явище, обумовлене ухилянням або усуненням батьків від виконання батьківських обов’язків стосовно неповнолітньої дитини. Поширення соціального сирітства спричинене певними економічними та соціальними чинниками

(С.А.Воскобойнікова, Л.І.Євграфова, Є.Г.Слуцький). *Економічні*: матеріальні труднощі сімей, які виховують дітей; поширення безробіття; погіршення функціонування державних установ, покликаних займатися вихованням, навчанням дітей; погіршення умов утримання дітей у державних закладах. *Соціальні*: зростання кількості кризових сімей; алкоголізація, наркоманізація населення; послаблення моральної відповідальності батьків за виховання дітей.

Деформація сімейних стосунків, асоціальні прояви поведінки батьків і оточення впливають на процес становлення особистості дитини (М.І.Алексєєва, М.І.Буянов, С.А.Воскобойнікова, В.С.Мухіна). Становлення особистості розглядається нами як результат перебування особистості у певному соціумі, в якому вона розвивається, набуваючи певні якості, що поступово інтегруються, засвоюються, усталюються (незалежно від того, позитивні ці якості чи негативні). Становлення особистості відбувається в процесі формування самосвідомості індивіда, засвоєння досвіду і цінностей суспільства – процесі соціалізації, основою формування і розвитку особистості дитини якого є, у першу чергу, сімейне оточення, умови сімейного виховання.

Наслідком соціального сирітства є порушення усього процесу соціального розвитку дитини, становлення її як соціальної особистості (Я.О.Гошовський, А.В.Мудрик, В.О.Сухомлинський). У дітей, які ростуть в умовах фактичної відсутності батьківського піклування, спостерігаються: порушення фізичного та психічного здоров'я, деформація особистісних якостей дитини; неспроможність до повноцінного сімейного життя, виконання у майбутньому батьківських обов'язків; розвиток асоціальних установок, неприйняття соціальних цінностей суспільства; кримінальні прояви, алкоголізація та наркоманізація підлітків (В.О.Васютинський, З.Г.Зайцева, В.М.Оржеховська, А.С.Співаковська, В.А.Юнацький та ін.).

Усталена в Україні система державної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, які залишились без батьківського піклування, структурована таким чином, щоб дитина була доглянута державними установами від часу свого народження до набуття повноліття, завданням яких є утримання, виховання, надання професійних навичок (див.рис.1).

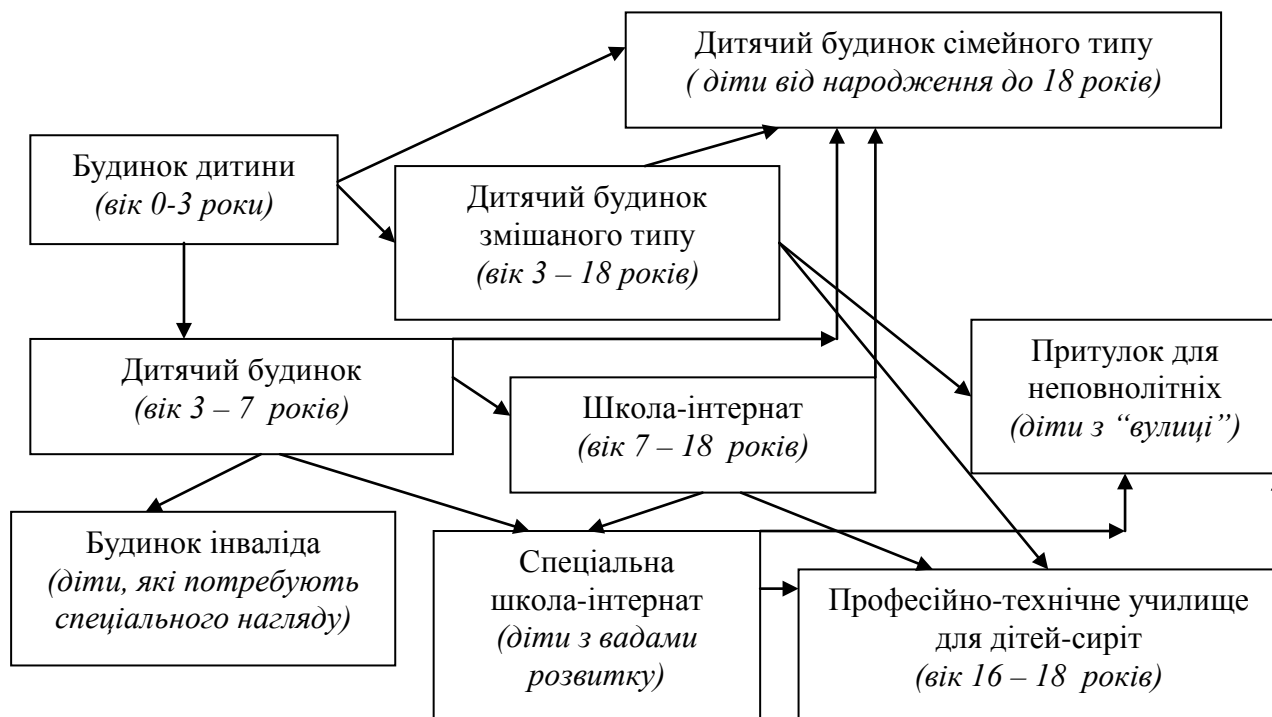

Рис.1. Державна система опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Основним чинником, що впливає на становлення особистості дитини в умовах інтернатного виховання, є пролонгована соціальна та психологічна депривація дитини, яку Я.О.Гошовський визначає як “закладову” депривацію. Деякі вчені-психологи (Р.Б.Брахман, Д.Б.Годовікова, І.А.Залисіна, В.І.Кондрашин) зазначають ознаки “госпіталізму” у розвитку вихованців, що виявляється у підвищеній конфліктності, зниженій емоційності, пасивності в організації діяльності.

Необхідність сімейного оточення для гармонійного розвитку дитини, вплив сімейних форм виховання на соціалізацію та особистісне становлення підкреслювали видатні педагоги – М.П.Драгоманов, Я.Корчак, П.Ф.Лесгафт, О.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський, К.Д.Ушинський. Саме у сім’ї започатковуються світогляд, морально-естетичні ідеали і смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтації дитини, тобто те, що згодом становитиме її сутність як особистості.

У ХХ столітті австрійський педагог Герман Гмайнер, підтримуючи ідеї і працю швейцарського педагога-вихователя Й.Г.Песталоцці, розробив систему функціонування містечок для дітей-сиріт з сімейними формами виховання. У Радянському Союзі дитячі містечка за принципом Г.Гмайнера почали створюватися у формі дитячих будинків сімейного типу. *Дитячий будинок сімейного типу* – це сім’я, яка, маючи своїх кровних дітей, бере на виховання 5 або більше дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Розвиток мережі дитячих будинків сімейного типу та форми виховання дітей свідчили про те, що така форма влаштування дітей є по суті не *дитячим закладом* особливого типу, тобто дитячим будинком, скоріше, вона наближена до *приймної сім’ї*, проте на відміну від закордонних аналогів, така сім’я в Україні є багатодітною. На початок 2000 року в Україні функціонував 91 дитячий будинок сімейного типу, де виховувалося 762 дитини-сироти та дитини, що позбавлені батьківського піклування. Причому половина таких будинків утримує від 4 до 10 дітей, третина – 11-15 дітей, кожна десята родина – від 16 до 20 вихованців.

Сімейним формам утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених сімейного піклування, таким, як дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я, присвячені праці російських та українських науковців (М.М.Василькова, Н.М.Дворянцева, А.І.Довгалевська, Л.С.Дробот, Л.В.Єременко, Л.В.Кузьменко, Л.М.Смагіна, В.С.Яковенко). Перед такою сім'єю постають завдання корекції, компенсації вад розвитку, корекції відставання та занедбаності здоров'я дітей, подолання наслідків психічних травм, що потребує від батьків-вихователів опанування педагогічними та медичними знаннями та навичками, підготовки до розв'язання проблем прийомних дітей.

Аналіз зарубіжного досвіду функціонування сімейних форм опіки та досвід роботи дитячих будинків сімейного типу в Україні дозволяють нам дійти висновку, що розвиток мережі дитячих будинків сімейного типу потребує розгалуження мережі соціальних служб, здатних надавати батькам-вихователям необхідну медичну, педагогічну, психологічну та соціальну допомогу із залученням фахових спеціалістів.

У другому розділі – **“Педагогічні умови соціального виховання дітей у дитячих будинках сімейного типу”** – висвітлюються результати дослідно-експериментальної роботи, які підтверджують, що дитячий будинок сімейного типу є соціальним інститутом становлення особистості дитини, а також визначені соціально-педагогічні особливості функціонування такої родини.

Вивчення і аналіз життєдіяльності дитячого будинку сімейного типу дали змогу дійти певних висновків про його особливості як соціально-педагогічного середовища. Оскільки дитячий будинок сімейного типу – це багатодітна сім'я, де окрім рідних виховуються і прийомні діти, то, розглядаючи процес становлення особистості дитини, позбавленої батьківського піклування, треба враховувати функції дитячого будинку сімейного типу як соціального і соціалізуючого інституту. Він виконує такі соціальні функції, притаманні кожній сім'ї, як економічна, виховна, рекреативна, комунікативна, регулятивна, феліцитологічна (Є.В.Бондаревська, І.В.Гребенніков, В.Г.Постовий, С.М.Токарева та ін.). Проте їхня соціальна сутність у дитячому будинку сімейного типу набуває специфічного забарвлення.

Економічні засади функціонування визначаються тим, що батьки-вихователі одержують державне фінансування на утримання прийомних дітей. В той же час як батьки великої родини вони самі повинні вирішувати виробничі і економічні питання. *Виховний* вплив на дитину у сімейному оточенні має постійний і різнобічний характер, батьки-вихователі враховують індивідуальні особливості розвитку та риси характеру вихованця, його потреби й уподобання. *Рекреативна* функція дитячого будинку сімейного типу полягає в моральній і психологічній підтримці прийомної дитини як з боку батьків, так й іншими членами родини, виступає компенсаційним чинником різноманітних психічних стресів, яких зазнала дитина. Особливих відтінків, порівняно з біологічною сім'єю, набуває *комунікативна* система стосунків між членами родини – почуття любові і довіри, які є природними між біологічними батьками і дитиною, між батьками-вихователями і прийомними дітьми є набутими і формуються під впливом посиленого бажання дорослих допомогти дитині та прагненням дитини знайти сім'ю. *Регулятивна* функція пов'язана з регулюванням взаємин у родині: дитина, яка була позбавлена сімейного оточення, сприймаючи родинні стосунки, набуває соціального досвіду, розширює межі спілкування, сприймає і засвоює громадські обов'язки і права. *Феліцитологічна* (феліцита у перекладі означає щастя) функція, яку виділяє В.Г.Постовий, задовільняє потребу дитини, позбавленої батьківського піклування, у плані емоційної підтримки, любові, відчуття захищеності, потрібності, створення умов для її щасливого життя.

Вивчивши досвід і чинники успішного функціонування дитячих будинків сімейного типу, ми визначили особливості, притаманні такому соціальному інституту: сім'я не є природною, звичайною сім'єю – батьки біологічно не пов'язані з дітьми; в окремих випадках потребується підтримка стосунків з біологічними батьками та родичами дитини; умови життєзабезпечення великої родини вимагають від батьків-вихователів опанування знаннями і вміннями не лише як педагогів, а й як господарів, працівників; є ймовірність виникнення у родині проблем між прийомними та рідними дітьми.

Характерним для цієї форми опіки є те, що батьки-вихователі не можуть чітко розмежувати особисте і професійне життя, свій робочий і вільний час, дитячий будинок є їхньою сім'єю, вони не поділяють дітей на рідних та прийомних. Сім'я, родинні стосунки мають велике значення у житті батьків-вихователів (див. рис. 2).

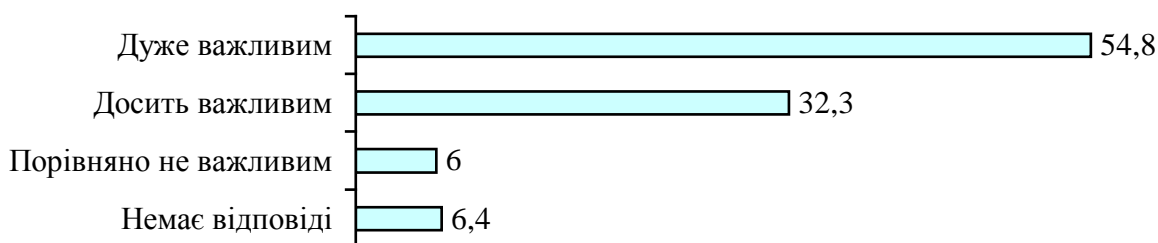

Рис.2. Розподіл відповідей батьків-вихователів на запитання
“Наскільки важливим є для Вас сімейне життя?”

Враховуючи особливості розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потрапляють на виховання до такого соціально-виховного інституту, ми визначили *основні умови* становлення особистості прийомної дитини, які мають враховувати батьки-вихователі, зокрема у період адаптації дитини до умов сімейного виховання. Їх можна сформулювати так:

1) формування у прийомної дитини *об'єктивної самооцінки*, при цьому дитина має сприйматися дорослими саме такою, якою вона є, у її неповторності і своєрідності, з її помилками і суперечливим життєвим досвідом;

2) створення умов, що сприяють засвоєнню вихованцями *нових соціальних норм*, формування готовності відмовитись від асоціальної поведінки;

3) адаптація дитини до нового оточення має викликати в неї *відчуття єдності з сім'єю*, причетності до загальних справ родини;

4) допомогти *подолати негативне сприйняття оточуючого середовища* за умови, коли батьки-вихователі стають для дитини соціальним зразком, надійною опорою;

5) *подолання невпевненості і страху дитини*, щоб з часом вона могла самостійно виконувати певні доручення (послуги по дому, господарству, відвідування крамниці, приготування їжі, догляд за молодшими тощо);

6) усунення *негативних проявів та деформації соціального досвіду* прийомної дитини.

Ефективне виховання можливе лише там, де наявні життєво необхідні структури праці, пізнання, спілкування, що задовольняють безпосередні потреби. Педагогічний потенціал дитячого будинку сімейного типу як форми сімейного виховання дітей, позбавлених батьківської опіки, ми виявляли за допомогою опитування (як батьків-вихователів, так і дітей). Результати дозволяють стверджувати, що даний соціальний інститут має об'єктивні переваги перед іншими, перш за все інтернатного типу, завдяки таким чинникам:

- природна відповідність процесу виховання;
- основою виховного впливу є емоційний контакт дитини з батьками-вихователями, що будується на довірі дітей до дорослих, їхній взаємній довірі;
- виховання в малій групі найбільш повно відповідає вимогам поступового залучення дитини до соціального життя;
- тривалість і поступовість виховного впливу батьків-вихователів на прийомних дітей;
- комплексний підхід до соціального становлення дитини;
- індивідуальний підхід до кожної дитини;
- взаємозацікавлений характер стосунків вихователів та вихованців.

Вирішенню завдань адаптації вихованця до умов життя у дитячому будинку сімейного типу, становленню його як соціальної особистості сприяють *механізми педагогічного впливу*, притаманні цій специфічній формі сімейної опіки: емоційний контакт між прийомною дитиною і батьками-вихователями, активна участь батьків у житті дитини, соціальний приклад батьків-вихователів, спілкування дітей між собою в умовах багатодітної родини, формування стосунків із відчуттям єдиності родини, етапність входження вихованця у сім'ю.

Особливості вихованців дитячих будинків сімейного типу обумовлюють специфічні педагогічні прийоми, що застосовуються батьками-вихователями: подолання недовіри з боку дитини, етапність процесу входження в родину, залучення всіх членів родини до створення умов для ширшої адаптації вихованця.

Перебування дитини у дитячому будинку сімейного типу передбачає вирішення серйозної соціально-педагогічної мети – забезпечення якнайповнішої її адаптації до соціального середовища, максимальна нейтралізація набутого нею негативного досвіду, компенсація вад фізичного і психологічного розвитку, набутих за умов асоціального оточення. Виходячи із цієї мети, виховання дітей визначається як інтегрований процес взаємодії і впливу всіх соціально-економічних, духовних і біогенетичних чинників, що є головними передумовами розвитку особистості. Виконання вимог інтеграції особистості у соціальний процес в умовах виховання у дитячому будинку сімейного типу забезпечується як виховним потенціалом самої багатодітної сім'ї, так і різними освітньо-виховними закладами та установами, які відвідує дитина: дитячий садок, школа, неформальні дитячі об'єднання, культурно-просвітницькі організації, спортивні секції, гуртки тощо. Реальною оцінкою ефективності впливу сімейної опіки на прийомну дитину може стати узагальнена інформація про долю вихованців дитячих будинків сімейного типу, рівень соціалізації їх у дорослому житті: освітній рівень, професійна підготовка, сімейні стосунки, причини виходу із сім'ї, збереження зв'язків з батьками-вихователями.

Аналіз соціально-педагогічних умов виховання дітей у дитячих будинках сімейного типу, проведений у ході дослідження, дозволив дійти висновку, що така форма сімейної опіки потребує відповідної підготовки і підбору потенційних батьків-вихователів. Наш науковий і практичний досвід роботи з створення дитячих будинків сімейного типу дозволяє стверджувати, що процес підготовки має включати: ознайомлення з психологічними особливостями розвитку дитини, яка виховується у інтернатному закладі або в асоціальній сім'ї; виявлення ускладнень, що можуть виникнути у дитини в новому для неї мікросередовищі; акцентування уваги на допомозі саме дитині, врахування її інтересів у разі подальшого влаштування тощо. Підготовка батьків-вихователів провадиться у вигляді розробленого нами соціально-педагогічного тренінгу, що складається із циклу занять з чіткою логікою і цілеспрямованим змістом. Учасників, які навчаються на тренінгах і зберігають бажання взяти на виховання прийомних дітей, можна вважати достатньо

підготовленими до реалізації задуманих планів.

З метою реалізації основних завдань батьків-вихователів та сприяння дії визначених педагогічних механізмів, нами обґрунтована і розроблена організаційно-педагогічна структура підготовки батьків-вихователів: концепція підготовки кандидатів на створення дитячого будинку сімейного типу, тренінг для потенційних батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу, методика організації навчання батьків-вихователів, залучення соціальних працівників до підготовки кандидатів та соціального супроводу функціонуючих дитячих будинків сімейного типу. У ході експерименту зміст і форми навчання суттєво коригувалися, що було викликано потребами поширення такої форми сімейної опіки над дітьми-сиротами.

За запропованою нами методикою у 1999-2000 роках було розглянуто 58 кандидатур на створення дитячих будинків сімейного типу, підготовлено 27 потенційних батьків-вихователів з Київської, Одеської, Запорізької, Харківської областей АР Крим. П'ятеро із тих, хто брав участь у тренінгах, вже створили дитячі будинки сімейного типу, останні займаються оформленням відповідних документів. Ми вважаємо позитивним результатом той факт, що двоє батьків відмовилися від свого рішення створювати дитячий будинок сімейного типу. Відмова кандидатів свідчить, що людина має змогу глибоко проаналізувати й оцінити власне бажання допомогти дітям, які знаходяться у складних умовах. Якщо людина не готова до цього, то краще не створювати дитячий будинок сімейного типу, оскільки через деякий час його треба буде розформувувати через неспроможність батьків-вихователів вирішувати проблеми виховання та утримання прийомних дітей.

Узагальнені результати проведеного нами дослідження підтвердили висунуту гіпотезу і дали змогу сформулювати такі **висновки**.

*Аналіз соціально-економічних умов, що склалися в нашій країні, дозволив визначити основні чинники поширення соціального сирітства в Україні: економічні (матеріальні труднощі сімей з дітьми; поширення безробіття; погіршення функціонування державних установ, покликаних займатися вихованням, навчанням дітей) та соціальні (зростання кількості кризових сімей; алкоголізація, наркоманізація населення; послаблення моральної відповідальності батьків за виховання дітей).

*У дитини, яка виховується поза сім'єю, спостерігається порушення у розвитку: відхилення фізичного та психічного здоров'я; деформація особистості дитини, що заважає її розвитку, а іноді унеможливорює формування позитивних якостей; неспроможність до повноцінного сімейного життя, виконання батьківських обов'язків; розвиток асоціальних установок, неприйняття соціальних цінностей суспільства; кримінальні прояви; алкоголізація та наркоманізація.

*Наявна в Україні система державних соціально-виховних інститутів зорієнтована на колективні форми виховання дітей, і в сучасних умовах не може забезпечити випускникам необхідних навичок самостійного життя, професійної орієнтації, здатності адаптуватися в новому, відкритому соціальному середовищі. На формування особистісних якостей, психічний розвиток та міжособистісні стосунки дітей вихованців інтернатного закладу впливають негативні умови соціалізації особистості, що формуються в емоційній, соціальній та економічно-територіальній сферах життя установи.

*Запровадження сімейних форм утримання дітей-сиріт ґрунтується на гуманістичних засадах педагогічної науки, психології та соціології і дозволяє вирішувати таку важливу проблему, як соціалізація особистості, позбавленої сімейного оточення та виховання. Під сімейними формами опіки маються на увазі законодавчо визначені форми організації життєзабезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування,

які передбачають їх утримання та виховання у сім'ї: усиновлення, опіка (піклування), дитячі будинки сімейного типу.

* Дитячий будинок сімейного типу є соціальним інститутом становлення особистості дитини, позбавленої батьківського піклування, який виконує соціальні функції, аналогічні до функцій, що їх забезпечує біологічна сім'я: виховна, рекреативна, комунікативна, регулятивна, економічна, феліцитологічна. В той же час, їх соціальна сутність набуває специфічного забарвлення стосовно впливу на дітей, які певний час зазнавали "сімейної" депривації.

* За результатами дослідження було визначено особливості, притаманні дитячим будинкам сімейного типу, як формі сімейної опіки: батьки біологічно не пов'язані з дітьми; є потреба підтримувати стосунки з біологічними батьками та родичами дитини; батьки-вихователі, окрім великої педагогічної роботи з дітьми, займаються і господарством; ймовірність виникнення проблем між прийомними та рідними дітьми. Наводяться основні соціально-педагогічні проблеми, з якими стикаються батьки-вихователі при входженні нового вихованця в родину: проблеми із здоров'ям дитини; педагогічна занедбаність; прояви негативної поведінки.

* Враховуючи особливості дітей, котрі потрапляють на виховання до дитячого будинку сімейного типу, визначені основні умови становлення особистості прийомної дитини, які мають враховувати батьки-вихователі, зокрема: формування у прийомної дитини об'єктивної самооцінки; усунення негативного сприйняття оточуючого середовища; формування самостійності у прийнятті рішень; створення позитивних стереотипів поведінки.

* У процесі становлення особистості вихованця дитячого будинку сімейного типу виділяються два аспекти адаптації: вузький та широкий. Адаптація у вузькому розумінні означає передусім пристосування дитини до життя у соціально добре адаптованій системі дитячого будинку сімейного типу. Адаптація у широкому розумінні пов'язана з відвідуванням дітьми дитячого садка, школи, гуртків, спілкуванням із знайомими, сусідами – поступове входження дітей у простір суспільних відносин поза родину.

* Переваги виховного потенціалу дитячого будинку сімейного типу перед іншими формами державної опіки над дітьми, позбавленими батьківського піклування, пов'язані з природністю процесу виховання; емоційними контактами дитини з батьками-вихователями, що ґрунтується на довірі дітей до дорослих; з вихованням у малій групі; тривалістю виховного впливу батьків-вихователів на прийомних дітей; комплексним та індивідуальним підходом до виховання; із стосунками вихователів та вихованців, які мають взаємозацікавлений характер.

* Вирішенню завдань адаптації вихованця до умов життя у дитячому будинку сімейного типу, становленню його як соціальної особистості сприяють механізми педагогічного впливу, притаманні цій специфічній формі сімейної опіки: емоційний контакт між прийомною дитиною і батьками-вихователями, активна участь батьків у життєдіяльності дитини, соціальний приклад батьків-вихователів, спілкування дітей між собою в умовах багатодітної родини, формування стосунків, побудованих на відчутті єдності родини; етапність входження нового вихованця у сім'ю.

* Соціально-педагогічні умови виховання дітей у дитячих будинках сімейного типу потребують відповідної підготовки потенційних батьків-вихователів. Організаційно-педагогічні умови з підготовки потенційних батьків-вихователів при створенні дитячих будинків сімейного типу передбачають активізацію досвіду, інформації, почуттів, навичок, якими володіють батьки-вихователі, визначення шляхів взаємодії, спрямування набутих навичок на створення найкращих умов життя і виховання прийомної

дитини.

Основні положення дисертації викладено у 18 наукових публікаціях автора.

Пеша І.В. Педагогічний потенціал дитячих будинків сімейного типу як соціалізуючий фактор // Наука і сучасність: Зб.наук. праць Нац.пед.ун-ту М.П.Драгоманова. – К.: Логос, 2000. – Вип.1. – Ч.1. – С. 85 – 91.

Пеша І.В. Розвиток форм сімейної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування // Теорія і практика педагогічного процесу: Зб.наук.праць. – Х.: Каравела, 2000. – С. 98–104.

Пеша І.В. Особливості функціонування дитячих будинків сімейного типу як сімейної форми опіки над дітьми-сиротами // Зб.наук.праць. Вип.13. – Херсон: Айлант, 2000. – С. 184-189. – Сер. Педагогічні науки.

Пеша І.В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування). – К.: Логос, 2000. – 87 с. (українською та англійською мовами)

Пеша І.В. Деякі аспекти спілкування батьків і дітей у сім'ї // Молодь України: стан, проблеми, шляхи реформування: Зб.наук.публ. УІСД. – Вип. 7. – Х.: Студцентр, 1998. – С. 65–67.

Пеша І.В., Волинець Л.С., Іванова І.Б., Пундик Л.Є. Соціально-психологічні причини та проблеми соціального сирітства в Україні // Молодь України: стан, проблеми, шляхи реформування: Зб.наук.публ. УІСД. – Вип. 7. – Х.: Студцентр, 1998. – С. 54–57.

Пеша І.В. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 1997 року / Л.В.Балим, В.Т.Биковський Л.С.Волинець та ін. – Х.: Студцентр, 1998. – 150 с. (автор: С. 95–100).

Пеша І.В. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 1998 року / Л.В.Балим, Л.С.Волинець, В.М.Глущенко та ін. – К.: PrintXPress, 1999. – 120 с. (автор: С. 53–57).

Пеша І.В. Періодична національна доповідь про реалізацію Україною положень Конвенції ООН про права дитини / Л.В.Балим, В.Т.Биковський, Л.С.Волинець та ін. – Х.: Студцентр, 1998. – 214 с. (автор: С. 66 - 87).

Пеша І.В. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 р.): Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / Ю.Г.Антіпкін, Л.В.Балим, Л.С.Волинець та ін. – К.: Укр.ін-т соц.досліджень, 2000. – 138 с. (автор: С. 35-58).

Пеша І.В. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / О.Г.Антонова-Турченко, Л.С.Волинець, Н.М.Комарова, І.Б.Іванова. – К.: Студцентр, 1998. – 120 с. (автор: С. 17–23, 33–41).

Пеша І.В. Методичні рекомендації щодо удосконалення утримання та виховання дітей у дитячих інтернатних закладах на принципах, що базуються на Конвенції ООН про права дитини / О.Г.Антонова-Турченко, Л.С.Волинець, І.Б.Іванова, Н.М.Комарова, С.М.Трусова. – К.: Студцентр, 1998. – 191 с. (автор: С. 16 - 26).

Пеша І.В. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо підготовки прийомних батьків / Г.М.Бевз, Л.С.Волинець, Н.М.Комарова, Н.В.Салабай. – К.: Студцентр, 1998. – 128 с. (автор: С. 36–48).

Пеша І.В. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей / Г.М.Бевз, Л.С.Волинець, А.Й.Капська та ін. – К.: Укр. ін-т соц.досліджень, 1999. – 103 с. (автор С. 4–9, 26–33, 57–69).

Пеша І.В. Наша сім'я (методичні рекомендації прийомним батькам) / Г.М.Бевз, Л.С.Волинець, З.Г.Зайцева та ін. – К.: Укр. ін-т соц.досліджень, 1999. – 80 с. (автор С. 40–48, 53–54).

Пеша І.В. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: навч. метод. посіб. / Г.М.Бевз, Л.С.Волинець, А.Й.Капська та ін. – К.: Укр. ін-т соц.досліджень, 2000. – 127 с. (автор: С.17-30).

Пеша І.В. Методичний посібник по проведенню тренінг-курсу для соціальних працівників з питань підбору, підготовки та соціального супроводу прийомних батьків / Г.М.Бевз, А.Й.Капська, Н.М.Комарова та ін. – К.: Укр. ін-т соц.досліджень, 2000. – 128 с. (автор: С.15-27, 91-94).

Пеша І.В. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О.М.Балакірева, Т.В.Бондар, Н.П.Дудар та ін. - К.: Укр. ін-т соц.досліджень, 2000. – Кн. 1. – 134 с. (автор: С. 21-43).

Пеша І.В. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2000 рік.

Дисертацію присвячено проблемі становлення особистості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах виховання у дитячому будинку сімейного типу, визначенню особливостей виховного впливу цього специфічного соціального інституту на вихованців. Теоретично обгрунтовані об'єктивні переваги педагогічного впливу сімейної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, перед іншими державними інституціями, що піклуються про дітей-сиріт. Розглянуто державну систему утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особлива увага приділена сімейним формам опіки: усиновлення, опіка (піклування), дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї.

За результатами дослідження визначені особливості функціонування дитячих будинків сімейного типу, основні умови гармонійного розвитку у таких сім'ях особистості дитини, позбавленої батьківського піклування. Доведені необхідність та апробована система соціально-педагогічної підготовки кандидатів на створення дитячих будинків сімейного типу під час проведення соціально-педагогічних тренінгів.

Ключові слова: соціальне сирітство, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, сімейні форми опіки, дитячий будинок сімейного типу, становлення особистості, батьки-вихователі, соціальна адаптація.

Пешая И.В. Социальное становление детей в детских домах семейного типа. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2000 год.

Диссертация посвящена проблеме становления личности детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, в условиях воспитания в детском доме семейного типа, определению особенностей педагогического влияния этого социального института на воспитанников.

В работе характеризуется влияние специфических условий воспитания в государственных социально-воспитательных учреждениях на формирование личностных качеств, психическое развитие и социализацию воспитанников. Рассмотрена государственная система содержания и воспитания детей-сирот и детей, лишенных

родительской опеки, особое внимание уделяется таким семейным формам опеки: усыновление, опека (попечительство), детские дома семейного типа, приемные семьи. Теоретически обоснованы объективные преимущества педагогического влияния семейной опеки над детьми-сиротами и детьми, лишенными родительской опеки, относительно воспитания в государственных учреждениях для детей-сирот.

В процессе изучения опыта функционирования детских домов семейного типа определены особенности, характерные для этого социального института как формы семейной опеки, а именно – родители биологически не связаны с детьми; в отдельных случаях существует необходимость поддержки контактов с биологическими родителями и родственниками ребёнка; родители-воспитатели являются не только воспитателями, но и выполняют большую работу по хозяйству; существует вероятность возникновения проблем между детьми в семье.

Изучение особенностей развития детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки, которые воспитываются в детских домах семейного типа, позволило определить основные условия становления личности приёмного ребенка, которые необходимо учитывать родителям-воспитателям, особенно на этапе вхождения нового воспитанника в семью. Они формулируются следующим образом: формирование у приёмного ребёнка объективной самооценки; создание условий, способствующих освоению воспитанниками новых социальных норм; адаптация ребёнка к новому окружению; преодоление негативного восприятия окружающей среды; преодоление неуверенности и страхов ребёнка; устранение негативных проявлений и деформации социального опыта приёмного ребёнка.

В работе наводятся преимущества воспитательного потенциала детского дома семейного типа перед другими формами государственной опеки над детьми, лишенными родительской опеки, что связано с естественностью процесса воспитания; эмоциональными контактами ребенка с родителями-воспитателями, которые базируются на доверии детей к взрослым; продолжительным воспитательным воздействием родителей-воспитателей на приёмных детей; комплексным и индивидуальным подходом в воспитании; взаимозаинтересованным характером отношений между воспитанниками и воспитателями.

Определены механизмы педагогического воспитания, характерные для детского дома семейного типа как специфической формы семейной опеки, их влияние на становление личности воспитанника – эмоциональный контакт между приёмным ребенком и родителями-воспитателями, активное участие родителей в жизни ребенка, социальный пример родителей-воспитателей, общение детей между собой в условиях многодетной семьи, формирование отношений, что предполагают воспитание чувства семейной общности, этапность вхождения нового воспитанника в семью.

Изучения опыта работы детских домов семейного типа Украины позволило определить основные социально-педагогические задачи, которые решаются при помещении ребёнка на воспитание, – обеспечение наиболее полной его адаптации в социальном окружении, максимальная нейтрализация негативного опыта, компенсация недостатков физического и психического развития ребёнка.

Доказана необходимость целенаправленной подготовки потенциальных родителей-воспитателей, которая содержит следующие позиции: ознакомление с психическими особенностями развития ребёнка, который воспитывается в интернате или асоциальной семье; определение осложнений, которые могут возникнуть у ребёнка в семье; концентрация внимания родителей на оказание помощи именно ребёнку, необходимость учитывать интересы ребёнка при принятии каких-либо решений.

Разработана и апробирована система социально-педагогической подготовки

кандидатов на создание детских домов семейного типа в ходе проведения социально-педагогических тренингов, что состоит из концепции подготовки кандидатов на создание детского дома семейного типа, тренинга для потенциальных родителей-воспитателей, методики проведения обучения родителей-воспитателей, привлечения социальных работников к подготовке кандидатов та социального сопровождения функционирования детских домов семейного типа.

Ключевые слова: социальное сиротство, дети-сироты, дети, лишенные родительской опеки, семейные формы опеки, детский дом семейного типа, становление личности, родители-воспитатели, социальная адаптация.

Iryna V.Piesha – **Social situation of children in family type homes.** – Manuscript.

Dissertation is written in order to get scientific qualification of candidate of Pedagogical sciences (13.00.05) – social pedagogics. – Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2000.

Dissertation is devoted to issues connected with personality formation of orphans and children deprived of parental care during the process of upbringing in family type homes. It also defines peculiarities of family type homes' influence on children's development.

It includes description of theoretically proven advantages of family type pedagogical influence on orphans and children deprived of parental care in comparison with state institutional system of care. This work highlights features of state system of care for orphans and children deprived of parental care with special focus on family forms of care, such as: adoption, care (guardianship), family type homes, foster families.

Study has discovered features of family type homes, as well as fundamental conditions for developing comprehensively personality of a child deprived of parental care, who lives in homes of this type. This dissertation proves importance of social and pedagogical preparation of prospective carers for family type homes, in addition to this there is a description of this training system for them examined through practice.

Key words: social orphans , children deprived of parental care, family forms of care, family type home, formation of personality, carers, and social adaptation.